

Prof. Dr.

KEMAL H. KARPAT

TÜRKİYE

ve

ORTA ASYA

İÇİNDEKİLER

ESKİ VE YENİ ORTA ASYA.....	7
ULUS ARAYIŞI İÇİNDE BİR DİL: ULUS-DEVLETTE TÜRKÇE	24
YAKUP BEY'İN OSMANLI PADİŞAHLARIYLA İLİŞKİLERİ: BİR YENİDEN DEĞERLENDİRME.....	61
KAZAK MİLLİYETÇİLİĞİNİN KAYNAKLARI: ETNİSİTE Mİ İSLAM MI YOKSA TOPRAK MI?	87
TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ.....	126
TÜRK DIŞ POLİTİKASI: BAZI TANITICI BİLGİLER.....	169
ORTA ASYA DEVLETLERİ, TÜRKİYE VE İRAN'IN DIŞ POLİTİKALARI.....	186
ESKİ SOVYET CUMHURİYETLERİNİ DÜNYA SİSTEMİYLE BÜTÜNLEŞTİRMEDE TÜRKİYE VE İRAN'IN ROLÜ	212
TÜRKİYE AÇISINDAN AVRASYA.....	260
KÜRESELLEŞME, ÜST KÜLTÜR VE GELENEKSEL ETNİK-DİNİ KİMLİK.....	268
RUSYA ARTIK BÜYÜK BİR GÜÇ DEĞİL.....	283
İNDEKS.....	297

ESKİ VE YENİ ORTA ASYA*

Her ne kadar Orta Asya, gerçekte Kazakistan dahil olmak üzere bütün eski Sovyet cumhuriyetlerinin yanı sıra Afganistan ve Sincian'ı da içerse de, bu yazıda sadece eski Sovyet cumhuriyetlerinden müteşekkil Orta Asya ülkeleri üzerinde durulacaktır. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki 1991'den sonra ortaya çıkan yeni Orta Asya, hem sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda İslam'ın bölgede yayılması ve on altıncı yüzyılda Şiiğin önem kazanmasıyla oluşan Orta Asya'dan, hem de on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Rus-Sovyet ve Çin işgallerinin attığı sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasi temeller üzerine kurulmuş Orta Asya'dan farklıdır. Yeni ekonomik, sosyal ve kültürel güçler Orta Asya'nın eski tarihsel ve kültürel özellikleriyle harmanlanmış ve bunları yeniden şekillendirerek çağdaş Orta Asya toplumunun kimliğini ve karakterini tanımlayan yeni bir sentez meydana getirmiştir.

Kan bağına dayalı etnik kökeni ve dili Orta Asya'da milli kimliğin temeli haline getirme politikası ilk kez Çarlık Rusyası tarafından başlatıldı. Sovyet rejimi mahalli lehçeleri sadece bir eğitim ve iletişim aracı değil aynı zamanda grup kimliğinin göstergesi olarak

* 1988'de Wisconsin Üniversitesi'nde düzenlenen Üçüncü Uluslararası Orta Asya Konferansı'nın açılış tebliği temel alınarak makale haline getirilmiştir. Tebliğin İngilizce orijinali için bkz. "The Old and New Central Asia", *Central Asian Survey*, 12/4, 415-425.

ön plana çıkardı ve böylelikle bu politikayı daha da yoğunlaştırdı. Sovyet rejiminin mahalli lehçeleri ve etnik ayrımları ön plana çıkarması, aslında bu tip milliyetçi duygulardan yoksun olan ve öncelikle evrensel İslam ümmetine sıkı bir bağlılık hisseden Orta Asya toplumlarının kültürel bütünlüğünü bozdu ve Türkçe ya da Farsça konuşan grupların tek bir blok içinde bir araya gelme imkânını zayıflattı. Hâlbuki 1867’de Orta Asya Türklerinin önemli bir kısmını içine alan idari bir birim olarak Türkistan’ı ilk kuran kişi General von Kaufman idi.

Her ne kadar diğer güçlerin sahneye çıkmasıyla belli kesintiler yaşasa da, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren Orta Asya halkları arasındaki en eski ve en güçlü birleştirici unsur olan İslamiyet, Sovyet rejimi tarafından sistemli bir şekilde güç kullanılarak yok edilmeye çalışıldı. Bu politikaya eşlik eden “sekülerleşme” (yani gerçekte İslam’ın kutsal unsurlarından arındırılması) dinî kültüre ait birçok unsurun yeni ortaya çıkan “millî” kültürlere katılmasına yol açarak millî kültürlere bağlılık duyanlara kendi kültürlerinin köklü, güçlü ve kalıcı olduğu hissini aşıl原因 bir tarihsel süreklilik fikri yarattı. Zorla yerleşik düzene geçirme, sanayileşmeye nispeten hız verme, “millî” cumhuriyetler oluşturma ve şehirleşmeyi, eğitim düzeyini ve okuryazar oranını artırma yönündeki Rus-Sovyet politikaları çeşitli meslek gruplarının ve yerli elitlerin oluşmasına yol açarak toprağa ve dile dayalı, etnik bir millî kimlik duygusunu daha da pekiştirdi. Bugün etnik köken, dil ve toprak millî kimliğin temeli haline geldiği için Türk kökenli gruplar Orta Asya toplumlarının en kalabalık ve başat gücüdür. Bu genel girişin amacı Orta Asya’da millet oluşumu sürecinin tarihsel evrimini ana hatlarıyla tanıtmaktır.

ORTA ASYA’NIN SİYASİ VE KÜLTÜREL TARİHİ

Günümüzün Orta Asya devletlerinde Türkî kavimlerin hâkim unsur olarak ön plana çıkması, sadece sayısal üstünlüklerinden kaynaklanmaz. Bir grup tarafından paylaşılan sosyo-kültürel özelliklerin ve maddî kültürün toplamı olarak tanımlanan etnik köken

ve dilin milletler arası siyaset sahnesinde devlet olarak tanınmanın ve bir milli kimliğe sahip olmanın temeli olarak görülmesi de bu olgunun sebepleri arasındadır. Geçmişte etnik kimlik ve dilsel farklılıklar varlığını sürdürmekle birlikte İslami kimlik ve bağlılık altında gizlenmişti. Yine de geleneksel İslami dönem boyunca bu iki unsur siyasal kimliği tanımlama potansiyelini korudu. Nihayet Rus-Sovyet politikaları bunları bir millet olmanın temel kaynakları haline getirdi.

Gerek eski çağlarda gerekse modern zamanlarda büyük siyasal birimlerin kaderi kendi içinde mevcut olan merkezîyetçi ve merkezkaç güçler arasındaki çekim tarafından belirlenmiştir. Orta Asya'nın siyasi tarihi de büyük ölçüde dışarıdan gelen merkezîyetçi güçlerle Orta Asya'nın yerli topluluklarının kültür ve yaşam tarzından kaynaklanan merkezkaç unsurlar arasındaki mücadele tarafından şekillendirilmiştir. Bölgeyi kültürel ve siyasal açıdan evrensel İslam ümmetine katmak için bir araç olarak İslamiyet'ten faydalanan Bağdat merkezli Hilafet devleti, kendine özgü bir hukuki, mali ve idari sistem yaratan Cengiz İmparatorluğu, Timur'un "ulus" kavramı ve son olarak Rus ve Sovyet rejimi Orta Asya tarihindeki merkezîyetçi güçleri temsil etmiştir. Bunların her biri kendine özgü bir kültür, ideoloji ve dile sahipti. Bu büyük güçlerin ortak özelliği, hükümdarın şahsiyeti veya bir inanç ve ideoloji tarafından meşrulaştırılan güçlü bir merkezi yönetime dayanmalarıydı.

Merkezkaç güçler ise akrabalık ve aşiret bağı ve dayanışması tarafından şekillendirildi ve kendilerini kültürel olarak aslında millet öncesi kimlik işaretleri olan mahalli gelenek ve âdetlere ve yerli lehçelere dayanan bir siyasal örgütlenme (örneğin bir hanlık veya devlet) yaratma çabalarıyla kendisini ifade ettiler. Elbette ki gerçekte evrensel ve mahalli güçler birbirleriyle etkileşime geçip birbirlerinden belli kurum ve uygulamaları ödünç alıyor ve geleceğin kurum ve uygulamalarına temel oluşturacak bir sentez ortaya koyuyor, bu da geleceğin kurumsal gelişmelerine kaynaklık eden bir sentez yaratıyordu. Örneğin Timur'un devleti Moğol dev-

letinden kalan unsurlarla aşiretlerin kültürlerini harmanlayan ve geniş bir İslami-tasavvufi tabana dayanan bir *ulus*, başka bir deyişle bir ön-milletti. İlginç olan şudur ki bu temel yüzlerce yıl var olmuştur ve bugün bile değişmiş bir biçimde de olsa varlığını sürdürmektedir. Rus ve Sovyet hükümetleri Orta Asya kültürünün ve şahsiyetinin İslami muhtevasını ortadan kaldırmaya karar verdiler ve bunun yerine daha şahsi ve mahalli nitelikteki etnik-dilsel kültür ve kimliği, yani son binyıldır bölgede hüküm sürmekte olan İslam kimliğinin çekirdeğindeki etnik Türkî ve Farsî unsurları ön plana çıkardılar. Niteliksel ve niceliksel yanları olan bu meselenin biraz daha üzerinde durmaya değer.

Bir kültür en az iki değer, kimlik ve bağlılık katmanından oluşur: Evrensel olanla mahalli ya da şahsi olan. Müslüman toplumlarda kültür ve kimliğin evrensel yönü inanca dayanır. Evrensel inanca canlılık kazandıran mahalli ve şahsi yön ise, karmaşık kentli toplumlar istisna olmamak üzere, özellikle basit köylülerin ve aşiret mensuplarının arasında varlığını muhafaza etmiş olan çeşitli etnik, dilsel ve toplumsal özelliklerden beslenir. Alt gruplar arasındaki etnik-dilsel kimlik daha yakın ve şahsidir. Çünkü gücünü aşirette veya köy cemaatinde uygulanan ve genellikle din tarafından meşrulaştırılan özel bir grup dayanışmasına dönüştürülmüş günlük pratiklerden, âdet ve geleneklerden alır. Yönetici siyasal elit, yani devlet, inancın üstünlüğünü ve ümmete mensubiyetten kaynaklanan ortak kimliği koruyup devam ettirmiştir.

Devlet ister İslami ister Rus ister komünist nitelikte olsun, Orta Asya halklarının temel grup kimliğini belirlemede önemli bir rol oynamıştır. Diğer Müslüman devletlerde olduğu gibi Orta Asya'da da geleneksel devlet, Weber'in tanımladığı şekliyle bir statü grubuydu ve mevki, kazanç ve itibarı paylaştıran anahtar kurumdu. Hiç değilse Timur dönemine kadar devlet, mahalli seviyedeki etnik ve dilsel farklılıklara doğrudan müdahale etmedi. Yine de uygulamada Orta Asya'daki kayda değer her Müslüman devlet veya imparatorluk, şeriat kurallarını icra ederek İslam'ın evrenselliğini muhafaza eden ve iletişim aracı olarak Arapça, Farsça

veya (Çağatayca olarak bilinen) bir Türkî dil kullanan özel bir etnik grup tarafından yönetilmekteydi. Belirli bir dilin kullanımını dışlayıcı değildi. Birçok Müslüman yönetici kendi özel lehçelerini kullanmaya devam etti. Örneğin resmî dilleri Farsça olan Hindistan'daki Babürler Çağatayca konuşmakta hatta yazmaktaydılar. Üstelik günümüze ulaşan bilgilere göre on dokuzuncu yüzyıla kadar da kendi mahalli Özbek lehçelerini konuşmaya devam etmişlerdi. Gerek Osmanlı haremindeki Çerkez kadınlar gerekse padişahın ordusundaki Arnavut, Boşnak, Gürcü ve benzeri kavimlerden insanlar kendi aralarında kendi dillerini konuşurken Osmanlı Türkçesini de devletin dili olarak konuşuyor ve ona gereken hürmeti gösteriyorlardı. Bir devlet adamı bir yandan daha genel ve resmî olan devlet dilini kullanırken bir yandan da herhangi bir damgalanma korkusu yaşamaksızın az bilinen bir mahalli lehçeyi konuşabilirdi (bazı Osmanlı devlet adamları kendi hemşerileriyle ana dillerinde konuşurdu). Çünkü her dilin değeri yerine getirdiği toplumsal işlevle ölçülürdü. Örneğin din ve devlet işlerinde Osmanlı Türkçesi kullanılırken, etnik-dilsel topluluklar içinde kişiler ve gruplar arasındaki iletişim konuşma diliyle gerçekleşirdi. Bu arada Müslümanların ne Osmanlı Türkçesini ne Farsçayı ne de Kur'an dili olmasına karşın Arapçayı kutsal, dokunulmaz diller olarak görmediklerini vurgulamak gerekiyor. (Ölümlerin arkasından okunan Mevlid ve Yunus Emre'nin ilahileri alt sınıflar arasında Türkçeye bir parça kutsallık katıyor gibi görünse de Osmanlı siyasal elitleriyle bu halk Türkçesi birbirinden ayrı kalmaya devam etmiştir.) Son tahlilde Arapça, Farsça ve Türkçe, edebî değerleri ve bu dilleri konuşanların gözündeki konumları ne olursa olsun, siyasal önemlerini esasen devlet adamları ve yönetici gruplar tarafından kullanılmalarından alıyorlardı. Dildeki ifade farklılıklarıyla kendini ele veren halk-elit ayrımı, İslam'ın getirdiği eşitliğin aksine sosyal ayrımcılığa dayanan geleneksel Ortaçağ İslam devleti anlayışını sürdürdü. Aynı durum Orta Asya için de geçerliydi. Şehirlerde dinî kurumlar da dahil olmak üzere birçok elit on sekizinci yüzyıla

kadar Farsça okuyup yazdı. Zira Farsça yüksek bir etnik medeniyetin veya milli kültürün bir alameti olmaktan çok bir devlet diliydi.¹

MİLLİ KİMLİĞİN TEMEL ÖLÇÜTÜ OLARAK DİL

Günümüzde bazı araştırmacı ve yazarlar Orta Asya'daki Türk kökenli aydınların münferiden Farsça konuşup yazmalarını halkın bütününün kendini İran'la özdeşleştirme arzusunun bir kanıtı olarak görmektedir. Ne kadar saçma görünürse görünsün, Ruslar da Tatar ve Kazak elitlerin iki dilliliklerini bunların Ruslaşma arzusunun bir ifadesi olarak görmeyi sürdürmektedirler. Geleneksel Orta Asya elitleri arasında Farsça konuşup yazmanın milli kimlik açısından hiçbir önemi yoktu. 1900'lerin başı gibi yakın bir tarihte bile büyük Özbek ozanı ve düşünürü Abdurrauf Fitrat Özbek milli davasını savunmak için modernlik adına Farsçayı kullanırken, milletinin İslam vatanının Buhara olduğunu ilan etmekteydi. Etnik ve dilsel mensubiyeti sebebiyle günümüzde "Özbek milliyetçisi" olarak tanınan Abdurrauf Fitrat Özbekçe de yazmıştı. Başka bir deyişle Farsçanın elit konumunu belirleyen devlet tarafından resmî iletişim dili olarak benimsenmesiydi. Farsça aynı zamanda edebî bilgi ve ustalığın da ifadesiydi ancak hiçbir zaman etnik veya milli üstünlüğün işareti değildi. Ne var ki bugün Farsçanın mahalli elitler tarafından kullanımına dayanarak Orta Asya kültürünün "Fars kimliğine" sahip olduğunu savunanlar bulunmaktadır. Bunu yapmalarının tek sebebi günümüzde dilin milli kimlik ve egemenliğin temel ölçütü haline gelmesidir. Hâlbuki Orta Asya'nın geleneksel siyasal sisteminde bürokratlar Farsçayı milli sebeplerle değil, devletin değerleri ve siyasal felsefesiyle (yani iktidardaki elitlerin siyasal kültürüyle) bütünleşmenin ve dikey sosyal hareketliliğin zorunlu bir koşulu olarak benimsemişlerdir. Aynı durum devlet

1 Bu konu hakkında bir dizi makale için bkz. Robert Canfield (haz.), *Turko-Persia in Historical Perspective*, Cambridge, 1991.

kültürüyle bütünleşip egemen elitler arasına girmenin Komünist Parti'ye üye olmaya bağlı olduğu Sovyet dönemi için de geçerlidir.

Eski Orta Asya toplumlarının kimlik, kişilik ve kültürü iki kültürel bölge tarafından şekillendirildi. Birincisi Amu Derya Vadisi'nde, Horasan, Fergana ve Kaşgar gibi şehirlerde odaklanmaktaydı. Bu bölgede şehirleşmiş, okuryazar ve çok iyi örgütlenmiş yönetici gruplar vardı. Siri Derya boyunca Aral ve Hazar denizlerinin çizdiği hattın kuzeydoğusunda uzanan ve bugünkü Türkmenistan sınırları içinde bulunan Karakum çölünü içinde barındıran ikinci bölge, yerleşik, yarı şehirleşmiş ve göçebe gruplardan oluşuyordu. Maverâünnehir, bu ikisi arasında bir geçiş bölgesiydi. Birinci bölgede İran-İslam etkileri daha baskın olmakla birlikte, nüfuz sahaları şehirlerin dış mahallelerine kadar uzanan aşiretlerle devlet ve şehirli gruplar arasında sürekli bir etkileşim vardı.

Güney bölgesinin kültürel tarihi kuzeyden belirgin bir şekilde farklıydı. İslam bu ilk bölgeye sekizinci yüzyıl gibi erken bir tarihte ulaştı ve her ne kadar güç büyük ölçüde Türklerin elinde olsa da Samanoğulları'ndan (874-1004) ve Selçuklulardan başlayarak Farsça bölgenin kültürüne hâkim oldu. Karluk Türklerinin soyundan gelen Karahanlılar, Samanoğulları'nı yenilgiye uğratarak bölgede hâkimiyet kurdu. Bu arada, başkentlerini Gazne'den Lahor'a taşıyan Gazneliler (989-1149) burada muhtevası büyük ölçüde Türk-İslam ancak dili Farsça olan yeni ve kültürel açıdan kendine özgü bir bölge yarattılar. Türklerin üstünlük kazanmasında İslam önemli bir rol oynadı. Bazı Türk aşiretleri Samanoğulları döneminde İslam'ı kabul etmeye başladılar ve bilhassa Karahanlılar döneminde (950 civarında Satuk Buğra Han zamanında) topluca Müslüman oldular ve yeni inançlarını tasavvuf genel adıyla bilinen yeni mistik inanç formlarıyla donattılar. Tasavvuf, en azından bir yönüyle, Şaman ayinlerini ve aşiret geleneklerini içine alan bir halk diniydi ve bölgedeki aşiretlerin yeni inanca kültürel açıdan hızla intibak etmelerini kolaylaştırdı. Bunun sonucunda kültürel, etnik ve dilsel anlamda bir düalizm ortaya çıktı. Yeseviyye tarika-

tına temel oluşturan Ahmet Yesevi'nin (ö. 1166) öğretileri tam da bu bağlam içinde önem kazandı ve hem bu yeni dini alt sınıflara yaymak hem de bu insanların kendi etnik, dilsel özelliklerini korumasını mümkün kılmak açısından önemli bir rol oynadı. Böylece esasen Türkî karakterdeki aşiret ve köyler tasavvuf aracılığıyla kendine has etnik-dilsel kimliklerini korurken, şehirlerdeki elitler Farsça ve Arapça konuşup yazdılar ve kurumsallaşmış ve bürokratikleştirilmiş formuyla yerleşik İslam'ı temsil ettiler.

Şehirlerde İslam kültürü Farsçayla temsil edilirken, kırsalda büyük ölçüde Türkî karakterde olan mahalli etnik kültür ve dil geçerliliğini korudu. Orta Asya'nın, özellikle de birinci bölgenin şehirli elitleri, devlet adamları, edip ve şairleri, hiç şüphe yok ki iletişim aracı olarak Farsçayı tercih ediyorlardı. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi dil, etnik açıdan farklı bir grubu ya da İslam'dan ayırt edilebilecek bir Fars medeniyetinin simgesi değil, okuryazar ve siyasal üstünlüğe sahip bir sosyal grubun ayırt edici özelliği idi. Ne Türkçe konuşanlar Farsça konuşanları ne de Farsça konuşanlar Türkçe konuşanları yabancı olarak görmekteydi.

MİLLİ KÜLTÜR VE DİL

Günümüzün İran-Fars milliyetçileri, hilafet çağında Farsça konuşup yazanları kendi milli kültürlerini ve dillerini Araplara, hatta İslam'a karşı korumak isteyen modernlik öncesi İran "vatan-severleri" olarak tanımlamaktadırlar. Bu görüşe göre, Firdevsî İslam öncesi efsanevi Pers kahramanlarını yüceltirken, proto-milliyetçi İranlılar İslam'a Sasani kurumlarını aşlamışlardı. İran tarihinin milliyetçiler tarafından yeniden yazılması çabaları sırasında iş Osmanlı İmparatorluğu'nun İran'ın siyasal kültürel yönetim geleneklerinin bir devamı olduğunu ileri sürmeye kadar vardı.²

2 Bu görüşler enine boyuna değerlendirilebilir. Müslümanların temasa geçtikleri medeniyetlerden çeşitli unsurlar ödünç aldığı belli olmakla beraber özgün bir sentez ürettikleri de inkâr edilemez. Emevilerin Roma yönetim anlayışından yararlanmış olmaları gibi Abbasiler de Helen ve Sasani siyasal felsefelerinden yararlanmışlardır. İslam'a dönen

Türklerin İslamiyet'i kabul etmesi (ilk ihtida hareketleri sekizinci yüzyılda başlamakla birlikte esas İslam'a geçiş onuncu yüzyılda gerçekleşti) Sünniliğin ve Hanefi fıkının hâkimiyetini sağlamlaştırdı ve ulemayı devletin fikri dayanağı haline getirdi. Şiiliğini benimseyen Büveyhoğulları'nı deviren ve Bağdat'ta yeniden Hilafet'i tesis eden Selçuklular Sünniliğin egemenlik kurmasını sağlamakla kalmadılar, elitlerin eski İslam-Fars kültürünün muhtevasını önemli ölçüde değiştirdiler.³ Orta Asya'da Türkî egemenlik ve yönetim geleneklerinin birçok unsurunun devlet felsefesi ve kültürüne girmesi ve büyük değişiklikler vücuda getirmesi Selçuklular döneminde gerçekleşti. İran Selçukluları Farsça konuşmalarına ve Fars kültürüne bağlı olmalarına karşın, Orta Asya ve İran'a güçlü bir Sünni İslam ve Türk damgası vurmalarıyla kendilerinden önceki yönetimlerden ayrılıyorlardı. Nitekim Selçukluların Robert Canfield'in Türk-İran İslamlaşma sentezi dediği şeyi başardıkları söylenebilir.⁴

On üçüncü yüzyılda yaşanan Moğol istilaları bu tabloda ciddi değişikliklere sebep oldu. Moğollar aşiret tabanlı yeni bir siyasi-idari sistem meydana getirdiler. Yeni sistemin liderliği Moğolların elinde olmasına karşın, bu sistemi besleyen aşiret tabanı, dil ve gelenekler Türk kökenliydi veya kısa bir süre içinde bu hale geldi. Moğollardan Tatar diye bahseden Doğu Avrupa tarihçileri de Moğol devletlerinin Türkî etnik-kültürel karakterini teyit etmektedirler. Türk-Moğol askerî dalgası Türk kökenli alt sınıfların ve aşiretlerin siyasal ve kültürel üstünlüklerini sağlamlaştırdı ve kendi elit düzenlerini kurmalarına yardım ederek şeriatın yanında *yasaya* da güvenli bir yer sağlamalarına vesile oldu. Nitekim

bazı yerli devlet görevlileri (*küttab*) tarafından kullanılan bu yabancı unsurları onların "millî" kökenlerini koruma çabalarına dayandırmak zorlama bir yorum olur.

3 Hamid R. Kusha, "The Irano-Ottoman Historical Bloc: The Genesis of a Macro Structure", *International Journal of Turkish Studies*, c. 5, s. 1-2, 1990-1991, s. 105-120.

4 Canfield, *age*, s. 13 vd.

Cengiz Han ve oğullarının-torunlarının, bilhassa Cuci Batu Han (1204-55), Çağatay (ö. 1242) ve Hülagu'nun (ö. 1265) Moğol imparatorlukları Türk kökenli halkların, Maverünnehir'den Tuna'ya kadar hâkimiyet kurmasını sağladı ve Cengiz Han'ı bu emperyal otoritenin meşrulaştırıcı kaynağı haline getirdi. Bu durum on yedinci yüzyıla ve ötesine kadar devam etti. Altınorda'nın ve Orta Asya'daki diğer devletlerin hanları, çoğu zaman hayali iddialara dayansa da, şecerelerini Cengiz Han'a kadar götürmeye çalıştılar. Örneğin Şeybaniler şecerelerini Cengiz Han'ın torunu Şeyban'a dayandırdılar. Batı Orta Asya'ya kadar geniş bir coğrafyaya hükmeden Altınorda Devleti gerçek bir Türk-İslam devleti olarak muadillerinin en büyüklerinden biriydi.

Cengiz Han'ın kendisi Müslüman olmamakla birlikte, geniş bir Müslüman nüfusa hükmetmekteydi. Moğol yasaları ve idari aygıtı İslam'dan belli uygulamalar almasına ve Müslümanların ihtiyaçlarına cevap vermesine karşın, özünde laikti ve devleti ve devlet otoritesini her şeyin üzerinde tutuyordu. Hükümdarın şahsı ve otoritesinde ifadesini bulan devletin üstünlüğü anlayışı, sonraki bütün Türk devletlerinin siyasal kültürünün temel niteliği haline geldi.

Cengiz sonrası dönem, aşiretlerin ve boyların çeşitli devletler içinde harmanlanmasına tanık oldu. Bu devletlerin liderleri hâlâ Cengiz soyundan geldiklerini iddia etmekle birlikte kendi tebaalarının etnik-aşiret kimliklerinin temel bir rol oynadığı kendi devletlerini oluşturmayı başardılar. Moğol aşiretlerinin Türkleşmesi, bunu izleyen veya buna eşlik eden İslamlaşma, bir kısmı Kıpçak olan aşiretlerin Maverünnehir'i geçip Çağatay ortak ismini almaları, aşiret kimliği yerine daha geniş bir ulus kimliğine mensubiyetin gelişmekte olduğunu göstermekteydi. Böylelikle Türkçe hiç değilse belli ölçüde Farsçanın yerini alabildi.

TİMUR VE HALEFLERİ

Timur (takriben 1330/35-1405) göçebe fatihler çağına bir son verdi ve yerli Türk kültürü ve gelenekleriyle İslami inanç ve uygu-

lamaları birleştiren bir siyasal yapı oluşturarak Orta Asya'nın kuzey bölgesini Ortadoğu ve İslam tarihinin ana akımı içine kattı. Timur "hem bozkırın hem de İslam'ın gelenek ve kurumlarını" ustalıklı idare ederek işe başladı. "Timur'un halefleri, devleti İslami gelenek içinde yönetmekle birlikte Türk-Moğol kültürünü yüceltmeyi sürdürdüler... Selçuklu ve Moğol sultanları tebaasını dışarıdan gelen hâkimler olarak yönetirken Timur'un halefleri yerli yöneticilerdi."⁵

Kısacası, Timur ve mirasçıları yerli Türk kültürünün, geleneklerinin ve dilinin Cengiz'in siyasal mirasıyla birleştirildiği ve bunların İslami kimlik ve kurumlarla birlikte korunduğu bir devlet yaratmayı başardılar. Müstakbel Türk devletlere ve toplumlara İslami kurumlar çerçevesinde bir etnik-dilsel kültür ve kimlik sunabilmesi açısından bu çok büyük bir başarıydı. Bu ikisinin bağdaştırılabilmesini mümkün kılan şey, Timur ve halefleri tarafından yaratılan devletin (Çağatay ulus) aşiret çerçevesini aşmayı ve bir proto-ulusun çekirdeğini oluşturmayı başarmasıydı. Orta Asya'nın kuzey ve güney bölgelerinin tarihinde aşiretler egemen bir rol oynamaya devam ediyorlardı ancak bunların devletleri artık İslami kimlikle bir arada varlığını sürdüren güçlü bir etnik-dilsel kimlik duygusuna sahip hakiki proto-milletlere denk düşmekteydi. Buna karşılık Ortadoğu'da etnik kimlik siyasal anlamda tamamen dine teslim oldu. Türklerin gerek biçimsel olarak Moğollardan ayrılması (Moğolların ülkesine Moğolistan denilmiştir) gerekse devletin dilini ve kültürünü Türkleştirme çabaları ayrı bir Türk-İslam grup kimliğinin doğuşunun açık birer göstergesidir. Hüseyin Baykara (ö. 1504) ve veziri Ali Şir Nevai (1440-1502) güney bölgesinde ve hatta Kazan dahil olmak üzere kuzeydeki ikinci bölgede şairler, edipler ve devlet arşivlerindeki görevliler tarafından kullanılan Çağataycanın mimarlarıdır.

Ebulhayr'ın imparatorluğu (1428-1468), hâlâ aşiretlere dayanıyor olmakla birlikte, artık aşiretler arası bir gevşek konfederasyon,

5 Beatrice Forbes Manz, *The Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge, 1989, s. 2.

hatta bir federasyon dahi değildi. İçinden proto-milletler olarak Özbekleri, Kazakları ve diğerlerini çıkaran yeni tipte bir etnik-dilsel *ulus* idi. Bu proto-milletler esasen Cengiz öncesi ve sonrası aşiretlerin çeşitli unsurlarını içermekte ve Cengiz Han'ın siyasi mirasına sahip çıkmaktaydılar. Ancak öncekilerden daha farklı bir siyasal örgütlenme ve kimliğe sahiptiler. Urallardan Altay Dağları'nın ötesine kadar uzanan geniş coğrafyada yaşanmakta olan bu yeni etnik-dilsel örgütlenme, aslında millet oluşum sürecinin başlangıç aşamasını temsil ediyordu. "Özbek", "Kazak" gibi sözcükler bir aşireti değil proto-milleti ifade ediyordu. Ebulhayr'ın devleti dağıldıktan sonra Özbekler ve Kazaklar Deşt-i Kıpçak'tan birçok grubun da dahil olduğu kendi devletlerini kurma imkânı buldular. On beşinci yüzyılın sonlarında, muhtemelen hatalı olarak "Özbek-Kazak Konfederasyonu" olarak adlandırılan birlikten ayrılmış olan Cuci'nin prensleri Giray ve Canibek, kendi devletlerini kurdular ve "Kazak" adını aldılar veya bu adla anıldılar. Onların Özbek paydaşları daha güneye giderek Maverâünnehir'e vardılar. Muhammet Şeybani liderliğinde, Çağatay Türkçesini kullanan ilk hakiki Özbek devletini kurdular. Milliyet siyaseten kabul edilmese bile, dil yeni devlete "milli" bir karakter sağladı. Kendine özgü Türk lehçelerini sürdüren Kazaklar sonunda üç *cüze* ayrıldılar. Büyük, orta ve küçük *orda*. Günümüzde Kazaklar kendilerini Kazaklığın yanı sıra bu üç ordadan biriyle, aşiret ve boylarının yanı sıra Müslümanlıklarıyla tanımlamaya devam etmektedirler. Bu kimliklerin her birinin de farklı bir rolü vardır. Kazak devletleri Müslümandı. Devleti yönetenler onu bu şekilde tanımlıyorlardı. Ancak devletin kimliğini tanımlamada gerçekte halkın etnik-kabilesele özellikleri ve kimliği ağır basıyordu. Devletin temeli dini cemaat değil *ulustu*. Her ulus sekiz-on bin ailelik daha küçük uluslardan oluşuyordu, bunlar da ulus başına *batır* denilen otuz-elli bin civarında cesur savaşı çıkarıyordu. Bir batır genellikle *ulusun* 4-6 mensubuna denk düşmekteydi.

Kısacası, Kazakistan da dahil olmak üzere Orta Asya'da on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda dünya görüşü, etnik kimliği, kültürü ve konuşma dili Türk karakteri taşıyan çeşitli devletlerin oluşumuna tanık olmaktadır.

Bu dönemde, Yesevilik başta olmak üzere çeşitli tarikatlar bugünkü Kazakistan sınırları içerisindeki Türk kökenli aşiretlerin yanı sıra Kazak, Azerbaycan ve Anadolu'ya kadar yayılırken, onun şehirlerdeki muadili olan Nakşibendilik, yeni modern formu içinde doğduğu Buhara'dan Hindistan ve Ortadoğu'ya yayılmış ve on dokuzuncu yüzyılda Halidiye-Müceddidiye kolu aracılığıyla kendini bir kez daha yenilemiştir. Bu iki tarikat, bilhassa Yesevilik bugün bir "Türk" tarikatı olarak kabul edilmektedir. Gerçi Yesevi tarikatının Türklüğünün keşfedilmesi için yirminci yüzyıldaki milliyetçilik dönemini beklemek gerekse de, bu iki tarikatın kurucularının etnik kökenleri ve dilleri (Ahmet Yesevi'nin Türkçe *Divan-ı Hikmet*'ini düşünün) açısından Türk oldukları su götürmez.⁶ Gayet iyi bilindiği gibi, Timur da bu tarikatlara kucak açmış ve Ahmet Yesevi'nin bugün hâlâ Türkistan'ın Yesi'⁷ şehrinde ziyaret edilmekte olan muhteşem türbesini yaptırmıştır.

Derken Türk-İran ayrışması İslami kültürün birliğini etkiledi ve Orta Asya'nın siyasal gerilemesini hızlandırdı. Bu ayrışma aslında çok az Farsça konuşan İsmail Safevi'nin tahta çıkışıyla başladı. En büyük rakibi olan Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ona Farsça mektuplar yazarak sataşır. Şah İsmail tamamen siyasal sebeplerle Şiiliği bir devlet dini haline getirdi. Çatışmanın temelinde dini farklılıklardan ziyade Karakoyunlu ve Akkoyunlu adıyla anılan Türkmen grupların⁸ Osmanlıların merkezîyetçi uygu-

6 M. Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul, 1976 (ilk hali 1919'da yayımlandı.)

7 1989'da türbeyi ziyaret ettiğimde aşiret kültürüne ait birçok unsurun İslami unsurlarla yan yana yaşamaya devam ettiğine şahit oldum.

8 John E. Woods, *The Aqquyunlu, Clan, Confederation, Empire*, Chicago, 1976.

lamalarına ve vergi politikalarına karşı çıkmaları vardı.⁹ Şah İsmail bu rahatsızlıklardan ustalıkla yararlandı. Şii İran Orta Asya'yı Osmanlı İmparatorluğu'ndan, İslam'ın belli başlı merkezlerinden ve dünyanın geri kalanından kopardı. Ayrıca İpek Yolu'nun kapanmasından kaynaklanan ekonomik gerilemeyi de katmerlendirdi. Sonraki yüzyıllarda ortaya çıkan ve yerleşik İslami kurumlar tarafından desteklenen küçük Hanlıkların liderleri aşiretlerin gelenek ve âdetlerini sürdürmekle birlikte Farsçaya daha çok meyletmeye başladılar. Hâlbuki pratikte Orta Asya'nın şehirli toplumu iki, hatta üç dilliydi. Şehirlerde Farsça ve Çağataycanın yanı sıra aşiretlerin ve köylerin mahalli dilleri konuşulmaktaydı. 18-20. yüzyıllarda her şey çarpıcı bir şekil değişmek zorunda kalacaktı.

DEĞİŞİM GÜÇLERİ

Bugün bin yıllık Orta Asya tarihi ve kültürü çeşitli dağılma ve yeniden birleşme süreçlerinin ardından yeni bir biçim ve içeriğe kavuşmuştur. Eski toplumun nihai çözülüşünü Ruslar başlattı. Bunu sadece siyasal-askerî araçlarla değil temelde yeni yöneticilerin otoritesini sağlamlaştırmayı ve ekonomik çıkarları güvence altına almayı amaçlayan ekonomik, sosyal ve eğitsel politikalar aracılığıyla başardılar. Bu politikalar yerli toplumsal yapı içinde uyur durumda bekleyen ayrılıkçı eğilimleri uyandırarak etnik köken, mahalli dil, bölge ve aşiret farklılıklarını ateşledi ve bunlara yeni bir anlam ve canlılık kazandırdı. Kapitalist bir ekonomik düzenin gelişmesi, okuryazarlığın ve yazılı iletişimin yaygınlaşması ve modern eğitim, Rus-Sovyet hükümetlerince de desteklenen ve kendilerini bilinçli olarak belli bir bölge veya etnik-dilsek grupla özdeşleştiren mahalli ve bölgesel elitlerin doğuşuna zemin hazırladı. Bu elitler müstakbel milletlerin mimarı oldular. Sovyet rejimi, her bir büyük etnik-dilsel gruba sınırları net bir şekilde çizilmiş

9 Adel Allouche, *The Origins and Development of the Ottoman-Safevid Conflict 906-962/1500-1555*, Berlin, 1983.

bir toprak veya özerk bir cumhuriyet statüsü vererek bu eğilimi taçlandırdı. Devlet olmanın vazgeçilmez şartı olan toprak kurula-
 lacak ülkeye somut bir temel sağlamaktaydı. Bu cumhuriyetleri
 idare edenler de merkezi Sovyet yönetiminin katkılarıyla, etnik
 milliyetçilik fikrini yaratıp yaygınlaştırmalarına hizmet edecek
 eğitim sistemi ve propaganda aygıtlarını oluşturdular.

Modernliğin veya değişimin güçleri sosyal hareketliliği artırdı
 ve bu durum büyük ölçüde eski Orta Asya toplumunun üst ve alt
 katmanları arasındaki farklılıkları, daha az ölçüde de mahalli *ağul*
 ve *taifa-ru* (köy ve aşiret) ile şehirli Ruslaştırılmış bölgeler arasın-
 daki sosyal ve kültürel farklılıkları azalttı. Bununla birlikte, aşiret
 mensuplarının ve alt sınıftan gelenlerin eğitim görmelerine imkân
 sağlayan sosyal hareketlilik, onları yönetici kadronun bir parçası
 haline getirerek mahalli unsurların yönetimdeki payını artırdı.

Rus ve Çin devletleri mevcut İslami örgütlenme ve otoriteyi
 büyük ölçüde tahrip ettiler ve etnik-dilsel kimliklere serbestlik
 tanıyarak bunların daha yüksek bir bilinç düzeyine yükselmesini
 sağladılar. Sonunda bu kimlikler önce İslami kimliğe denk hale
 gelecek, sonra onu içine alarak geride bırakacaktı. Buna karşın
 İslami kimlik günümüzde milli kültür haline gelmekte olan olgu-
 nun bir parçası olarak varlığını sürdürmektedir. Bugün eski İslami
 kültürün ihmal ettiği mahalli etnik-dilsel unsurlar milli kimliğin
 temel ölçütü haline gelmiş olsa da, eskiden miras kalan davranışsal
 ve örgütsel birliktelik büyük ölçüde devam etmektedir.

Yeni Orta Asya'nın temel siyasal özelliği uluslararası toplu-
 luk ve BM'nin resmî tanınmasıyla desteklenmiş bir milli devlet ve
 bağımsızlıktır. Bu bağımsız milli Orta Asya devletlerinin siyasal
 kimliği, alamet-i farikası dil ve toprak olan etnik kökene dayan-
 maktadır. Çağdaş Orta Asya ve Azerbaycan'da milliyetin ayırt
 edici özelliği olarak dile dayalı etnik kökenin bu şekilde ön plana
 çıkması, paylaştıkları birçok sosyal, kültürel ve dinsel özelliğe kar-
 şın, Türkçe ve Farsça konuşan grupları birbirinden ayırmıştır. Bu

arada bölgede etkili olmak isteyen Türkiye ve İran farkında olmadan kendi milliyet anlayışlarına dayanarak kendilerini bir devlet modeli olarak sunmaya başlamışlardır. Tarihsel olarak Türkiye ve İran sözcüklerinin anlamları incelikli dönüşümler geçirmiştir. Bolşeviklerin İstanbul ile Türkistan arasındaki bağlantıyı kestiği ve imparatorluğun yıkıldığı 1918 yılına dek, Osmanlı İmparatorluğu, Orta Asya Müslümanlarının gözünde Halife'nin topraklarıydı. Bununla birlikte her iki coğrafyanın milliyetçi eğilimli aydınları bu devleti Türklerin ülkesi, yani Türkiye olarak görmeye başlamışlardı. Türkiye sözcüğü geçmişte sadece Avrupalılar tarafından kullanılmaktaydı. Bugün Türkiye kendini İslam inancına ve Batı medeniyetine mensup, milli bir kültüre sahip, teritoryal bir etnik ulus-devlet olarak görmektedir. İran ise kendisini öncelikle bir İslam devleti ve sekizinci yüzyıldan beri Orta Asya'yı beslemiş olan kültür ve medeniyetin beşiği olarak tanımlamakta, ayrıca bugün Farsçayı kullanan veya geçmişte kullanmış olan bütün toplulukların hamisi addetmektedir. Eski ve en sık kullanılan tarihsel sözcük olan Farsî sözcüğü yerini emperyal Fars ideallerinin üstünü örten ince bir kılıf olarak İran ve İranlılık kavramlarına bırakmıştır. İran, Türk kökenli olsun olmasın, Orta Asya'nın bütün halklarını öncelikle inanç açısından Müslüman, kültürel açıdan da İranlı kabul etmektedir. Kültürel-dinsel bağların etnik-dilsel bağlardan daha önemli olduğunu kanıtlamak için de kendi ülkesindeki Azeri Türklerini örnek göstermektedir. Öte yandan Türkçülük veya Pan-Türkizm, spesifik gruplar tarafından savunulmakla birlikte, devletler tarafından destek görmediği için etki ve cazibesini büyük ölçüde yitirmiş durumdadır.

Orta Asyalılar ve dünya Müslümanları yeni bir siyasal gerçekle karşı karşıyadır. Onlara yeni bir siyasal kimlik veren ve onları spesifik bir dile ve milli kültüre sahip sınırları belirlenmiş bir toprak parçasında yaşamaya mecbur bırakan bu yeni siyasal gerçek teritoryal, egemen, milli devlettir. İslam dünyasındaki bu milli-teritoryal devlete geçiş, yerli topluluklara özgü etnik-dilsel kimliklerle

dış etkiler arasındaki ilişkinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, Orta Asya devletleri sadece Rusya ve Sovyetler'in ölçülüp biçilmiş tasarımlarının bir meyvesi olarak değil, tarihin ve modernliğin güçleri arasındaki etkileşimin bir sonucu olarak görülmelidir. Bu güçler bireyselleşmeyi hızlandırmış ve insanların siyasal kimliğini tanımlayan temel unsurlar olarak mahalli kültür ve dillere yeni bir anlam ve güç kazandırmıştır.

ULUS ARAYIŞI İÇİNDE BİR DİL: ULUS-DEVLETTE TÜRKÇE*

1. GİRİŐ

Titizlikle seçilmiş bir başlığa sahip olmayan bu makale, dünyanın en eski dillerinden biri olup bin yıldır çeşitli sosyo-kültürel güçlere bağılı olarak evrimini sürdüren, buna karşın ancak yirminci yüzyılda Türkiye Cumhuriyeti'nin temel kimlik alameti haline geldikten sonra belirgin biçimde siyasal boyutlar kazanan Türkçenin uzun tarihini özetlemektedir. Tarihsel olarak Türkçenin evrimi, Türklerin ulus-devlete doğru adım adım yaşadıkları değışimi de şekillendirmiş olan bir dizi kendine özgü sosyo-kültürel güç tarafından koşullandı. Türklerin siyasal kimliğinin binlerce yıl sonra dilsel olarak bir ulusal dil formu içinde ifade edildiğı yer Türkiye Cumhuriyeti oldu.

Türkçenin gelişimini koşullayan karmaşık sosyo-kültürel ve tarihsel güçlere ilişkin çalışmalar henüz emekleme aşamasındadır. Bu makalede Türklerle ve Türkçeyle ilgili çoğu çalışmayı lekeleyen

* İlk kez "A Language in Search of a Nation" ismiyle 1984'de Aldo Scaglione editörlüğünde hazırlanan *The Emergence of National Languages* (Ravena-İtalya) isimli kitabın içinde yayınlanmıştır.

yanlış anlamaları uzun uzadıya tartışmak niyetinde değilim. Şunu söylemek yeterli olacaktır; geçmişte Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmuş olan halkların milliyetçilikleri (ki bu milliyetçilikler çoğunlukla bağımsızlık kazanılıp devlet kurulduktan sonra gelişme göstermiştir) kendi Osmanlı geçmişlerini ön yargılı görüşlerle çarpıtmışlar ve bu tutum yanlış anlayışların sürmesine yardımcı olmuştur. Bu makale Türkçenin dilbilimsel açıdan incelenmesinden çok dilin tarihsel gelişimini şekillendiren kültürel ve siyasal güçlerin analiz edilmesine dayanmaktadır. Bu güçlerse Türkiye'nin çok karmaşık, emperyal, dinî ve etnik-tarihsel mirasının ürünüdür.

2. DİLSEL AYRIMLAR VE TARİHSEL ARKAPLAN

Türkçe Altay dil ailesi olarak bilinen bir gruba dahildir. Grubun içindeki diğer diller Moğolca ve Tunguzcadır. Ural veya Fin-Uygur dillerinin (Fince, Estonyaca, Laponca, Macarca) Türkçeye yakın olduğu kabul edilir. Yapılan son araştırmalar Japon ve Kore dilinin de Türkçeye bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Moğolca ile Türkçe arasındaki ilişkinin doğası hararetli tartışmalara konu olmuştur;¹ ne olursa olsun öyle görünmektedir ki bu iki dil birbirinden çeşitli unsurlar ödünç almıştır ve bunun izlerini Proto-Altayca denilen kadim bir ortak dile kadar sürmek mümkündür.

Bugün Türkçe (Türk dilleri ailesi) büyük bir farkla en çok konuşulan Ural-Altay dilidir. Adriyatik'ten Pasifik Okyanusu'na kadar yaklaşık 130 milyon kişi Türkçe konuşmaktadır. Türk dilinin çeşitli versiyonlarının konuşulduğu coğrafi bölgeler kabaca şunlardır:

Anadolu ve Güney Avrupada ve Suriye'yle Irak'ın küçük bir kısmında yaklaşık 45 milyon insan Osmanlı Türkçesi konuşmaktadır. (Bunların içinde bazı küçük yerel ve bölgesel lehçeler de vardır.)

1 Sir Gerard Clauson, *Turkish and Mongolian Studies* (London, 1962)

Bugün bu dil Türkçe (Turkish) olarak adlandırılır, aşağıda sıralanan bölgelerde konuşulan dillereyse Türkî (Turkic) diller denir.

Orta Asya'da sayıları toplam 25-30 milyonu bulan Türkmenler, Özbekler, Kırgızlar, Uygurlar, Kazaklar ve Karakalpaklar kendi idari birimleri içinde yaşamlarını sürdürürler ve Türkî halkların en büyük gruplarından birini oluştururlar.

Kafkasya'da Azeriler, Karaçaylar, Balkarlar, Kumuklar ve Nogaylar'ın sayısı 15 milyon civarındadır. Bu halklar, tıpkı Orta ve Doğu İran'daki Kaşgay ve Türkmenler gibi kendi Türkî lehçelerini konuşurlar.

Avrupa Rusyası'nda Kazan Tatarları, Kırımlılar (neredeceği hepsi 1944'te Orta Asya'ya sürülmüştür), Çuvaşlar, Başkurtlar ve Besarabyadaki Gagavuzlar 8-10 milyonu bulan bir nüfusa sahiptirler ve Türkçenin çeşitli versiyonlarını konuşurlar. Kırım ve Gagavuz Türkçesi, Osmanlı Türkçesine epey yakındır.

Kuzey ve Doğu Sibiryada Hakaslar, Tuvinler ve Yakutlar ile Batı Çin'de Sin Kiang denilen bölgede yaşayan Uygurların sayısı yaklaşık 13 milyondur ve bunlar da bir diğer Türkî grubu oluştururlar.

Bu Türk-Türkî gruplar çoğu zaman birbirine karışmış halde yaşarlar. Temel söz dizimi, sözcük dağarcığı ve diğer dil özellikleri benzer olduğu için çoğu birbirlerinin dillerini anlar. (Yakın zamanlarda Yakutistan'ı ziyaret eden Türkiyeli bir Türk Yakutlularla her biri kendi dillerini konuşarak anlaşabildiklerini iddia etmiştir.) Türkî dillerde sözcükler erillik-dişillik ifade etmez, sayısız kümülatif eklerden faydalanılır (bitişken bir dildir), ünlü uyumu vardır, yani bir sözcükteki bütün ünlüler kalın veya ince ünlü olmak zorundadır. Örneğin tekil *ata* sözcüğü çoğul eki aldığı *atalar* haline gelir, buna karşılık tekil *tepe* sözcüğü çoğul eki aldığı *tepele* olur. Bu dillerden birini konuşan hızla içinde yaşadığı diğer grupların lehçelerini de öğrenir. Söz gelimi Orta Asya'daki Taşkent ve Buhara şehirlerinde yaşanan budur. Yakutlar, Çuvaşlar, Gagavuzlar ve birkaç çok küçük grup dışında bu halkların hemen hemen hepsi Müslümandır; yalnız Azeriler ve Kaşgaylar Şiidir,

geri kalanı Sünnî'dir. Türkiye'nin doğusunda da nispeten büyük miktarda Şii yaşar.

Yukarıda bahsedilen Türki diller esas olarak iki gruba ayrılır. Daha geniş olan grupta “s” ve “z” temel seslerdir, diğer gruptaysa “s” ve “z” temel sesler değildir, bu sesler “l” ve “r” ile temsil edilir. Besbelli ki bu iki grup milattan önce bin yıllarından itibaren konuşulan tek bir dilin (Altay dil ailesinden) birer parçasıdır.

Türkçe kusursuz dilbilgisi kurallarından ötürü dilbilimcilerin dikkatini ve hayranlığını üzerine çekmiştir. Tanınmış Filolog Max Mueller Türkçenin sanki dilbilimcilerden oluşmuş bir komite tarafından yaratılmış gibi görüldüğünü söylemiştir. Günümüzün dilbilimsel tipolojisine göre Türkçe yüksek derecede tutarlı bir Özne-Nesne-Yüklem düzenine sahip bir dil olarak sınıflandırılmaktadır. İsimler ve fiiller tep tip ve kusursuz kalıpları takip eder, yeni anlamlar türetmek ve kipleri belirtmek için sözcüğe ekler bitiştirilir. Bu kurallı yapıya karşın sistem çeşitli varyasyonlara müsamaha gösterebilecek ve diğer dillerden geniş ölçekli unsurlar ödünç alabilecek ölçüde esnekler.²

Türklerden doğrudan ilk kez M.S. 6. yüzyılda Çin kaynaklarında bahsedildiğini söylemek âdet haline gelmiştir. Hâlbuki Türklerin atası olduğu bilinen insanlardan söz eden veya Türkçeden yapılmış çeşitli çevirilere yer veren çok daha eski tarihlere ait Çin ve Grek belgeleri de vardır. Bunların tarihi M.Ö. 3. yüzyıla kadar uzanır. Bunları Türklerin siyasi tarihine bağlayan ilk Türk yazıtları M.S. 6. yüzyılda Kültigin (günümüz Türkçesinde Gültekin) ve Bilge Kağan adına dikilmiştir. Bu yazıtlar on dokuzuncu yüzyıl gibi

2 Türkçenin tarihi için bkz. A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, 2 Cilt (İstanbul, 1964); ayrıca bkz. *Encyclopedia of Islam*, s.v. “Turk” ve Vasili V. Barthold, *Historie des Turcs d'Asie Centrale* (Paris, 1945); yeniden baskı, Philadelphia, 1945). Türkçeye tahsis edilmiş özel bir sayı için bkz. *Review of National Literatures*, IV/1 (Bahar 1973). Batıda dilsel keşifler ve Türkçenin ilk sınıflandırması için bkz. Aldo Scaglione, *The Classical Theory of Composition* (Chapel Hill, 1972), s.343, ve Scaglione, ed. Henri Weil, *The Order of Words* [1844] (Amsterdam, 1978)